

Укр | Рус

Голос України
ГАСЕТА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Університети обмінюватимуться науковцями та студентами

Андрій Парубій:

На головну

18.04.2018

«Народ їхній називається рос і король їхній іменується хаканом...»

Ольга ЩОДРА

«Народ їхній називається рос і король їхній іменується хаканом...»: міжнародне визнання Київської Русі та початки формування української державності

Дискусії навколо проблеми політичної спадщини Русі й, відповідно, витоків української і російської державності активізувались у 2000-х роках — у період підготовки до святкування 1150-річного ювілею російської державності, відлік якої російські історики ведуть з 862 р. — від літописної легенди про прикликання варягів. У 2002 р. відбулася зустріч російського президента з істориками під девізом: «Путін править історію. Росії шукають нову колыску замість Києва». Перелік запрошених навів російського історика Аполлона Кузьміна на думку, що цією колыскою мав стати Стокгольм. У боротьбі за спадщину Руської держави знову, як і у XVIII ст., коли з обговорення початків Русі в Російській імператорській академії починалася російська історіографія, для обґрунтування історичних прав Росії використовується норманська теорія. Згідно з її класичною версією, Русь заснували скандинави, і першим її центром став Новгород — місто на півночі Східної Європи.

Основну роботу з «виправлення» початкової історії Русі й створення її оновленої версії виконали археологи Ладозької експедиції. У своїх працях вони доводили існування первісної північної Руської держави, центром якої спочатку була Ладога. Версія Ладозької Русі (Ладозького каганату) змінила попередню норманську версію Новгородської Русі, наукова неспроможність якої стала очевидною після того, як археологи встановили, що до XI ст. Новгорода на Волхові не існувало. На думку творців Ладозької версії, Новгород став наступним — другим — центром Руської держави, а Київ був уже її третьою столицею. Окремі дослідники пішли ще далі — вони взагалі заперечують існування Київської Русі.

Варто зазначити, що дехто з відомих російських істориків критично сприйняв версію Ладозького каганату. Так, А. Кузьмін охарактеризував її як «заміну історії антиісторією». Не підтримав її і

провідний археолог-славіст Валентин Седов. В українській історіографії послідовним критиком Ладозької Русі виступає академік Петро Толочко. Він переконливо доводить, що наведені російськими археологами докази існування у VIII — IX ст. норманської факторії у Ладозі не є підставою вважати її столицею Русі або Руського каганату.

Політично актуалізована в Росії проблема походження Русі, в контексті якої була створена концепція Ладозького каганату і у 2012 р. відзначено 1150-річний ювілей російської державності, потребують, на нашу думку, відповідної реакції з боку українських політичних і громадських діячів і більш активної наукової позиції українських істориків насамперед. Треба остаточно відмовитися від застарілої схеми історії Русі, згідно з якою вона утворилася у 882 р., коли Олег прийшов із Новгороду (якого на той час ще не було!) і, взявши Київ, об'єднав Північну і Південну Русь. Ця дата досі фігурує в наших шкільних підручниках, автори яких таким чином свідомо чи несвідомо підтримують норманську версію початкової Північної Русі. Настав час позбутися також неологізму радянських часів — терміну «Давньоруська держава» як засобу маніпуляцій у російській історіографії. Автори праць з історії Росії, зокрема підручників, задіюють його, щоб створити видимість тяглості російської історії, якої насправді не було, від часів Київської Русі до Російської імперії XVIII ст. і сучасної Росії. При цьому вони не використовують оригінальних найменувань своєї держави — Московське князівство, Московське царство, Московія. Як приклад — назви розділів одного з вузівських підручників з історії Росії: «Давня Русь», «Русь у XII — XV ст.», «Від Русі до Росії», «Російська імперія», «Радянська Росія».

Щоб остаточно внести ясність у дискусію про історичну спадщину Русі, треба нарешті визнати, що вона була державою імперського типу. Карл Маркс називав її імперією Рюриковичів,

Михайло Грушевський порівнював Русь з Римською імперією, а права Росії на її спадщину — з правами Франції (територія якої входила до римської провінції Галлії) на спадщину Риму.

Думку про Русь як імперію поділяв, хоч і не вживав цей термін, основоположник радянської концепції історії Київської Русі академік Борис Греков — він порівнював її з державою Меровінгів і Каролінгів. Імперський характер Русі відзначав також радянський академік Борис Рибakov. В українській історіографії 1990-х років Русь як середньовічну імперію характеризували Леонід Залізняк і Сергій Федака. На імперському характері Русі наголошували автори перших шкільних підручників з історії України, виданих у 1990-х роках, Григорій Сергієнко, Валерій Смолій, Роман Лях, Наталя Темірова. Вони стверджували, що формування в середньовічній Русі, населеній багатьма племенами, єдиної етнічної спільності, так званої давньоруської народності, є історичним міфом; що територіальним ядром, або метрополією, Руської імперії було Середнє Подніпров'я, а політично домінуючим етносом — слов'янські племена української групи.

У 2000-х роках автори нових шкільних підручників відмовилися від характеристики Русі як імперії і наголос у процесі її формування знову зробили на 882 році, вважаючи його датою заснування Руської держави. У програмі зовнішнього незалежного тестування за 2013 р. лише з цієї дати починається історія Русі, тобто автори програми не включили до неї більш як півстолітню історію Руської державності включно з походом князя Аскольда на Константинополь у 860 р.

У контексті питання утворення Русі варто наголосити, що вітчизняні літописи, зокрема «Повість минулих літ», не містять чіткої відповіді на питання, коли виникла Русь. Зрештою, для давніх часів

писемні джерела рідко містять точну дату заснування держав, як виняток — 1199 р. для Галицько-Волинського князівства. Здебільшого дати утворення держав є доволі умовними — вони визначаються за першими згадками про них або про діяльність їхніх правителів. Ситуація з встановленням дати заснування Руської держави ускладнюється тим, що авторів (а фактично — редакторів) найдавнішого руського літопису — «Повісті минулих літ» — відділяло від початкової історії Русі — IX ст. — понад 300 років. Зрозуміло, що вони мали дуже приблизне уявлення про хронологію і події цього часу. До того ж не можна не зважати на те, що з політичних міркувань літопис зазнав низки редагувань уже у процесі його створення у другій половині XI—XII ст., а ймовірно, й у XIV—XV ст., коли були підготовлені його найдавніші копії — літописні списки, що дійшли до нас, то треба визнати, що історична достовірність літописних повідомлень про події IX ст., зокрема про прикликання варягів, про похід Олега з Новгороду на Київ, є дуже сумнівною. Ймовірно, у первісному варіанті літопису Нестора цих сюжетів взагалі не було, вони є пізнішою вставкою в літописний текст.

Появу Руської землі (Руської держави) літописець пов'язує з походом руської дружини на чолі з князями Аскольдом і Діром на Царгород (Константинополь) у 6360 (852) році. Як встановив український дослідник Леонід Махновець, дату від створення світу літописець перевів за олександрійським літочисленням у 852 р. Із зарубіжних писемних джерел, зокрема з Брюссельської хроніки, відомо, що цей похід відбувався 18—25 червня 860 р. Деякі сучасні дослідники, керуючись літописною традицією, також дотримуються думки, що саме цим походом Русь уперше заявила про себе на міжнародній арені, хоча ще наприкінці XIX ст. М. Грушевський спростовував такий погляд на початкову історію Русі. У «Вступному викладі з Давньої історії Русі, виголошеному у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.» він вказував, що для з'ясування питання початків Русі необхідно залучати не лише вітчизняні, а й зарубіжні джерела, зокрема візантійські, арабські і західноєвропейські, які містять більш ранні свідчення про морські походи і зовнішньополітичну діяльність Руської держави. Так,

візантійські писемні джерела вперше фіксують політичне об'єднання Русь наприкінці VIII — в першій половині IX ст., у тому числі його військові, дипломатичні і торговельні контакти з імперією.

У добу раннього середньовіччя візантійські факторії на узбережжі Чорного моря (Сурож, Херсонес, Амастріда) були важливими осередками міжнародної торгівлі, центр якої в той час розташовувався у Константинополі, тому руси проявляли до них посилені інтерес. Свідчення цього містить «Життя Стефана Сурозького», написане, на думку дослідників, наприкінці VIII ст., в якому згадується похід русів на чолі з князем Бравлином на візантійську факторію Сурож (тепер Судак). Автор житія зафіксував, що велика руська рать «воювала тоді від Корсуня до Корчева (слов'янська назва Керчі) у візантійських і хозарських володіннях». Це занепокоїло обидві держави і спонукало їх до укладення військово-політичного союзу не лише проти арабів, а й проти Русі. За припущенням Б. Рибаківа, причиною військового походу Бравлина стала блокада греками гирла Дніпра і частини узбережжя Чорного моря, звідки торговельні каравани руських купців здійснювали каботажне (прибережне) плавання до Керченської протоки і Царгорода. На думку російського історика дипломатії Київської Русі Андрія Сахарова, похід русичів на Сурож завершився укладенням одного з перших русько-візантійських договорів. За свідченням автора «Життя», русичі повернули все награване і полонених, вивели рать із міста, нічого не взявши із собою, а це, як вважає історик, може означати,

що їм вдалося укласти з візантійським намісником вигідну угоду. До того ж, щоб закріпити досягнуті домовленості, сурозький архієпископ Філарет, імовірно, також учасник переговорів з руським вождем, згідно з візантійською політичною традицією, охрестив Бравлина.

Свідчення про активну участь руських купців у торгівлі з арабськими країнами і про русько-візантійські торговельні зв'язки у першій половині IX ст. містить також раннє східне джерело — праця Ібн Хордадбеха «Книга шляхів і країн», написана не пізніше 840 р. Арабський автор так розповідав про участь русів у міжнародній торгівлі: «Якщо говорити про купців ар-Рус — то це один із різновидів слов'ян. Вони плавають по морю Джурджан (Каспійському) і висаджуються на будь-якому його березі. Іноді вони везуть товари до Багдада на верблюдах. Перекладачі в них — слов'яни, слуги — євнухи. Вони стверджують, що є християнами». Далі він наводить відомості про те, що руси доставляли хутра у Візантію, за що платили десятину імператору, і через Хозарію — в арабські країни, за що сплачували десятину хозарському правителю. Отже, вже в першій половині IX ст. руські купці були добре знаними в арабському світі, разом із хозарами і греками вони відігравали важливу роль у торгівлі між арабським Сходом і європейським Заходом. Вартим уваги є також той факт, що вже в першій половині IX ст. руси (або певна частина правлячої верхівки, до якої належали і купці) прийняли християнство.

На нашу думку, ще одним переконливим доказом існування Руської держави в першій половині IX ст. є свідчення франкської (Бертинської) хроніки, автор якої, єпископ Пруденцій, повідомляв, що 18 травня 839 р. до Інгельгейма — столиці короля франків Людовіка Благочестивого — разом із послами від візантійського імператора Теофіла прибули руські послы. З тексту хроніки стає зрозуміло, що спочатку (у 838 р.) вони були прийняті у Константинополі імператором Теофілом, який наступного року відправив їх у супроводі візантійських посадовців — халкедонського митрополита Феодосія і спафарія (почесний візантійський титул) Феофана — до короля франків із проханням дозволити руським послам повернутися додому безпечним шляхом через володіння франків. Автор хроніки пояснює, що через загрозу з боку кочових племен традиційний шлях на батьківщину (через Чорне море. — **Авт.**) став небезпечним, тому послы змушені були добиратися в обхід — через франкське королівство. Саме в той час із дозволу хозарського кагана Дніпро-Дністровське межиріччя зайняли войовничі племена угрів, які у 839 р. утворили тут своє державне об'єднання Ателькюзу. Вони, ймовірно, і були тими небезпечними кочовиками, які перекрили традиційний водний шлях до Візантії, що пролягав через Чорне море і Дніпро.

На прохання імператора Теофіла король франків Людовик Благочестивий прийняв послів від народу рос. Оскільки на запитання короля, ким вони є, послы назвалися шведами, прихильники норманської теорії вважають це ще одним доказом норманського походження Русі. Однак відповідь послів здивувала франкського короля — він добре знав скандинавів, зокрема датчан і шведів, за діями яких у королівстві постійно стежили, побоюючись грабіжницьких морських набігів, які вони регулярно здійснювали на франкське узбережжя. До того ж у 829 р. Людовик Благочестивий відправив через Данію до шведської Бірки християнську місію єпископа Ансгарія, через яку також отримував інформацію про події в сусідніх скандинавських країнах. Проте, як стає зрозуміло з тексту хроніки, король франків нічого не чув про шведську (або датську. — **Авт.**) Русь та її правителя-хакана (кагана), що й викликало в монарха певне занепокоєння (він запідозрив послів у шпигунстві).

Найбільш переконливе пояснення цьому епізоду дав М. Грушевський: на його думку, шведи були найманцями на службі у руського кагана.

Прийняття руських послів візантійським імператором, а згодом, на його прохання, і королем франків є не лише переконливим свідченням існування у той час Руської держави, а й доказом її військово-політичної могутності, оскільки Візантія підтримувала дипломатичні відносини тільки з тими державами, у військово-політичному або торговельному союзі з якими була зацікавлена. Тобто на час посольства руський правитель (каган) уже мав достатній військовий потенціал і матеріальні ресурси, щоб зробити спробу домовитися з наймогутнішою у той час імперією. Руська держава хотіла розвивати з нею торгівлю без посередництва хозар, угрів і візантійських колоній у Криму. Вона вирішила скористатися політичною ситуацією, що склалась тоді в Чорноморському регіоні, а саме посиленням загрози для візантійських інтересів з боку арабів, щоб домогтися торговельних поступок від імперії. Поява руського посольства в Константинополі, а згодом і в королівстві франків, на думку дослідників, знаменувала новий етап у розвитку руської державності.

Те, що Русь на той час була незалежною і сильною державою, підтверджує ще одне західноєвропейське джерело IX ст. — «Баварський географ» («Опис міст і областей на північ від Дунаю»). Він містить свідчення про те, що руси були головним незалежним народом на землях між хозарами й уграми. «Баварський географ» дає також чітку географічну локалізацію Русі середини IX ст. у Центрально-Східній Європі. На думку німецького дослідника Йоахіма Херрмана, така інформація могла бути отримана від руського посольства 839 р. до короля франків, який докладно розпитав послів про їх країну. Автор «Баварського географа» називає русів керівними, першими людьми (Forsderen Liudi, Fresiti) — першим головним народом.

Як показують наступні події, а саме морський похід русів проти Візантії на початку 840-х років, головної мети — укладення вигідної торговельної угоди з Візантією — руське посольство у 838 р., ймовірно, не досягло, хоч певні домовленості між державами все-таки могли мати місце, про що свідчила поява русів (скіфів) на службі в імператора: відомо, що саме вони охороняли Михайла III під час походу Аскольда на Візантію у 860 р. Можливо, саме від них руський князь отримав інформацію про відсутність війська й імператора у візантійській столиці, чим і скористався, взявши в облогу Константинополь.

У 830-х роках Русь як серйозну загрозу почала сприймати також одна з наймогутніших на той час держав Східної Європи — Хозарський каганат. Так, правитель Хозарії, не маючи змоги стримувати військовий натиск Русі, звернувся до візантійського імператора Теофіла з проханням про допомогу в будівництві укріплень. Перед новою спільною загрозою обидві держави змушені були зміцнити свій військово-політичний союз. Імператор скерував у Хозарію експедицію на чолі із братом імператриці Петроною Каматіром. За споруджену на лівому березі Дону фортецю Саркел хозарський правитель віддячив йому, передавши Візантії частину своїх кримських володінь із Херсонесом. На думку В. Сєдова, спорудження Саркела було лише прикриттям головного завдання місії Петра — будівництва цілої системи могутніх, як на той час, фортець на північно-західних кордонах каганату. Передача Візантії як оплата за проведені фортифікаційні роботи стратегічно важливих, з погляду міжнародної торгівлі, територій у Криму свідчить про те, наскільки важливим для Хозарії було укріплення її північно-західних рубежів, що межували з Руссю.

Будівництво візантійськими майстрами фортець на кордонах Хозарії і невдача посольства 838 р., ймовірно, спричинили подальший військовий тиск Руської держави на імперію і новий похід проти неї. Так, близько 840 р. Русь організувала морський похід на столицю візантійської малоазійської провінції Пафлагонії Амастріду. Оскільки саме з Пафлагонії походили візантійські майстри — будівельники укріплень на русько-хозарському пограниччі, це могло бути своєрідною помстою Русі. До того ж столиця провінції була великим торговельним центром, захоплення якого завдало б значних збитків імперії. Цей похід описано візантійським патріархом Ігнатієм у «Житті Георгія Амастрідського», в якому руси представлені як добре відомий, принаймні у Причорноморському регіоні, народ. Автор «Життя» повідомляє, що в Амастріду «стікаються, як на спільний ринок, скіфи — як ті, що заселяють північні береги Євксина, так і ті, що живуть південніше Хозарії, — руси. Вони доставляють сюди свої і вивозять амастрідські товари». Отже, руси активно торгували в Амастріді. Ймовірно, вони («ті, що живуть південніше Хозарії») мали також свої факторії на Кримському півострові. Присутність русів у Херсонесі в першій половині IX ст. зафіксована візантійським місіонером Кирилом. Про їх перебування у Криму свідчить також той факт, що в середньовічних візантійських джерелах важливий порт на березі Керченської протоки називався Росія (руська назва — Корчев), руси разом з ясами і половцями ще у XII ст. становили більшість населення генуезьких та венеціанських кримських колоній, зокрема Кафи і Солхата (руська назва — Сурож).

Про те, що в середині IX ст. Руський каганат був могутньою державою, свідчить також арабський автор ал-Якубі. Він писав, що під час наступу арабів на Закавказзя його мешканці звернулися по військову допомогу до трьох відомих на той час володарів: візантійського імператора, хозарського кагана і правителя слов'ян. Останнім міг бути тільки правитель Русі. Отже, ще задовго до походу київського князя Аскольда проти Візантії, який відбувся у 860 р., у Центрально-Східній Європі існувала Руська держава, яка відігравала вагомий роль у міжнародній торгівлі, здійснювала морські походи в Каспійському і Чорному морях, організовувала посольства. У першій половині IX ст. русів уже добре знали в арабських країнах, в Хозарії, в причорноморських провінціях Візантійської імперії і в її столиці Константинополі, де у 838 р. руське посольство приймав імператор Теофіл. У першій половині IX ст., після посольства до короля франків Людовика Благочестивого, Русь стала відома також західноєвропейським хроністам. Як зазначав М. Грушевський, свідчення джерел про військово-політичну активність і могутність Руської держави в першій половині IX ст. дають підстави для висновку, що вона утворилася й існувала вже у VIII ст. А витоки Руської державності й українського державотворення, на думку українських дослідників, сягають ще антських часів.

В історіографії існує кілька версій розташування Русі у VIII — першій половині IX ст., коли вона почала активно заявляти про себе на міжнародній арені. Одна з них, що виникла у XIX ст. і має своїх послідовників сьогодні, локалізує Русь у Північному Причорномор'ї. Однак тоді незрозуміло, проти кого візантійські майстри будували в першій чверті IX ст. потужні укріплення на північно-західних рубежах Хозарії. На безпідставність версії про Причорноморську Русь, на нашу думку, вказують й інші факти: у 839 р. у Північно-Західному Причорномор'ї з'явилися войовничі племена угрів, які заснували тут свою державу — Ателькюзу, а Північно-Східне Причорномор'я тоді ж контролював Хозарський каганат. Тобто на час посольства 838—839 рр. і походу на Амастріду Причорноморської Русі вже не могло бути, навіть якщо вона й існувала тут раніше. Цікавою є версія сучасного

російського історика Вячеслава Фоміна про можливість існування Приазовсько-Причорноморської Русі в часи антів, у VI ст., яка базується на аналізі східних джерел.

Не підкріплена переконливими аргументами гіпотеза В. Сєдова про розташування Руського каганату на Волзі, яку він згодом сам і переглянув. Опираючись на матеріали археологічних досліджень 1990-х років, учений дійшов висновку, що Руський каганат розташовувався у Дніпровсько-Донському регіоні і що йому відповідає Волинцівська археологічна культура. Дослідник так окреслює його межі: «На заході землі каганату майже повністю охоплювали басейн р. Десни і невелику частину Правобережжя Дніпра (район Києва і Канева). Південні межі... проходили по верхніх течіях Сули, Псла і Ворскли, на південному сході кордон проходив по річках Сіверський Донець і Тиха Сосна. На сході — в області Воронежської губернії і по верхній течії Дону, на півночі — по верхній і правобережній (район Рязані) течії р. Оки».

Носіїв Волинцівської культури В. Сєдов пов'язує з племенем русь, тобто він фактично погоджується з версією, яку свого часу обґрунтував М. Грушевський, а згодом підтримав і розвинув Б. Рибаків: початково руссю називалося одне з наймогутніших слов'янських племен. На таку само думку наводить інформація «Баварського географа» про русів як головний або провідний народ в регіоні Центрально-Східної Європи (між хозарами й уграми). За висновком ученого, адміністративним центром Руського каганату тоді міг бути лише Київ. Розвиваючи версію В. Сєдова, С. Цветков уточнює, що при обмеженні території Русі ареалом однієї Волинцівської культури не беруться до уваги дані арабських джерел про те, що інші слов'янські племена залежали від русів і платили їм данину. Він вважає, що в першій половині IX ст. до володінь каганату входили також землі залежних слов'янських племен, які розселялися на захід і схід від окресленої території каганату.

У сучасній російській історіографії існує доволі екзотична гіпотеза про Руський каганат на південному узбережжі Білого моря в загадковій країні Б'ярмії (Б'ярмаланд), як вона називається в давньоскандинавських сагах. Однак вони не містять жодних географічних координат цієї країни, окрім того, що вона розташовувалася десь на березі Білого моря, поблизу Фінмарки, найпівнічнішої місцевості Норвегії. Відомо також, що її мешканці були мисливцями-звіробоями, що вони торгували хутром і завдяки цьому нагромадили скарби арабських монет. У IX ст. давні скандинави почали організовувати грабіжницькі походи в Б'ярмію. Одним із перших подорож у невідому країну здійснив норвежець Оттар, розповідь якого записав придворний писець англійського короля Альфреда Великого. Свідчення скандинавських джерел XIII—XV ст. про скарби срібла в Б'ярмії, як і знахідки срібних монет VIII—IX ст. на Готланді й у Бірці, не можуть бути переконливим доказом того, що б'ярміїці були русами, як і свідченням їхніх прямих торговельних контактів з арабськими купцями у VIII—IX ст. Щоб потрапити Волзьким шляхом у Чорне море, б'ярміїці, по-перше, повинні були мати великий флот, про який джерела нічого не повідомляють, а по-друге, їхня флотилія (якщо така існувала) мала б пройти через землі Волзької Болгарії та Хозарії, які контролювали Волзький торговельний шлях. Хозарія на той час була наймогутнішою державою у Східній Європі, головним союзником і торговельним партнером Візантії, тому заледве чи пропустила б чужу флотилію через свої володіння у Поволжі. Ще більш фантастичною видається версія про можливість такого походу з Верхньої Волги до Онезького і Ладозького озер і далі по Дніпровському шляху на південь. У той час, наприкінці VIII — на початку IX ст., такі далекі походи річковими системами вглиб континенту були неможливі. Їх не змогли б організувати навіть досвідчені мореплавці нормани, які тільки в середині

VIII ст. почали будувати морські судна, придатні для каботажного (прибережного) плавання, і лише в першій половині IX ст. вперше змогли перепливати сусіднє Біле море і висадитися на його південному узбережжі. Для того ж, щоб потрапити з Верхньої Волги у Дніпро, потрібна була складна система волоків, слідів якої не виявлено, як і слідів поселень, які засновувалися для будівництва й обслуговування таких комунікацій. Сам Дніпровський торговельний шлях, який становив частину Шляху з варяг у греки, навіть у середині X ст., за описом Костянтина Багрянородного, був дуже виснажливим і важким. У Києві торговельна експедиція змінювала судна. За підрахунками дослідника Ярослава Боровського, навіть за сприятливих умов, шлях зі столиці Русі до Константинополя довелося б долати не менше місяця (за дослідженнями Н. Вороніна — 45 днів). А пройти у VIII—IX ст. через ріки й озера північних районів Східної Європи, порослих лісом і вкритих болотами, без належної системи комунікацій було просто неможливо.

«Не існує жодних аргументів для ототожнення Б'ярмаланду з Руським каганатом, а б'ярмійців — з русами (чи то слов'янами, чи норманами). Мешканці цього невідомого північного краю, найімовірніше, були фінськими мисливцями, які аж ніяк не могли наприкінці VIII ст. здійснювати далекі походи у Чорне море, а в 838 р. організувати посольство у Візантію.

Волзький торговельний шлях, що функціонував у VIII—IX ст., очевидно, починався у місті Булгарі в Середній Волзі, куди північні мисливці привозили хутра й отримували за них арабське срібло. Північніше Булгара арабські купці не потрапляли, тому погано уявляли собі географію північних земель Східної Європи, зрештою, між ними і північними звіробоями могли бути й торговельні посередники в особі місцевих купців-булгар.

Одна з найпопулярніших у сучасній російській історіографії гіпотез локалізує Руський каганат у басейні р. Волхов, а його столицю — у Ладозі. Її прихильники, а це здебільшого археологи, намагаються за допомогою археологічних джерел довести історичність літописної легенди про прикликання варягів — згідно з нею у 862 р. в Ладугу прибув запрошений місцевими племенами варязький ватажок Рюрик. Так, реанімувавши норманську теорію походження Русі, створену у XVII—XVIII ст. шведськими і німецькими істориками з метою історичного обґрунтування шведської експансії у землі південної Балтики і німецького культуртрегерства в Росії, сучасні російські офіційні історіографи намагаються вкотре обґрунтувати історичні права Російської імперії на спадщину Русі.

З приводу особи Рюрика (як і літописної легенди загалом) дискусія триває уже понад два століття. У скандинавських середньовічних джерелах такий діяч взагалі не згадується, тому шведська версія його походження, а відповідно, й утворення Русі була відкинута істориками ще у XIX ст. Новітня реінкарнація версії дерптського історика Фрідріха Крузе, згідно з якою літописним Рюриком був Рорик Ютландський, ще у час свого створення — у XIX ст. — також зазнала нищівної критики. Не підтримали її й сучасні провідні російські історики В'ячеслав Фомін, Олена Мельнікова, Тетяна Джаксон, а історик-скандинавіст Олена Ридзевська свого часу навіть заявила, що фантастична гіпотеза Ф. Крузе настільки бездоказова, що навіть не заслуговує на увагу істориків. Згідно з франкськими хроніками, Рорик Ютландський діяв у 860-х роках у Фрисландії на Рейні, а не в Північно-Східній Європі, де він нібито заснував Північну Русь. Те, що Рорик Ютландський був сучасником Рюрика літописного, аніскільки не може бути переконливим аргументом для їх ототожнення. І зовсім не зрозуміло, чому норманський володар Ладуги, розташованої за тисячі

кілометрів від тюркських країн, взяв собі тюркський титул «каган» (хакан), не характерний ні для Скандинавії, ні для Північної і Західної Європи. Натомість такий титул правителя Середньодніпровської Русі у той час не викликає жодних запитань, оскільки на північному заході вона межувала з Хозарським каганатом і володар Русі, титулюючись каганом (хаканом), який у тюркській титулатурі відповідав титулу імператора, наголошував таким чином на своїй незалежності і рівності з правителями Хозарії. Цим титулом сучасники величали руських володарів і в пізніші часи. Так, у середині XI ст. митрополит Іларіон у знаменитому «Слові про закон і благодать» називає Володимира Великого великим каганом і порівнює його також з візантійським імператором Костянтином Великим. Титулом «каган» Іларіон возвеличив також Ярослава Мудрого. Все це свідчить про те, що Руський каганат у Середньому Подніпров'ї, на відміну від міфічної Ладозької нормансько-тюркської химери, був цілком реальним.

Проаналізувавши аргументи прихильників Ладозької версії Руського каганату, П. Толочко дійшов висновку, що «практично неможливо собі уявити, як в умовах раннього середньовіччя можна було регулярно здійснювати військові експедиції з волховсько-ільменського регіону на Кавказ і у Візантію. І вже зовсім неймовірним видається той факт, що уявний Руський каганат в басейні Волхова, який не вирізнявся войовничістю щодо своїх сусідів і, до речі, зовсім не помічений ними, наводив жах на народи і країни, віддалені від нього на кілька тисяч кілометрів. Неможливість навігації по річкових системах з Балтики до Чорного моря за традиційним маршрутом шляху «З варяг у греки», який розпочинався на Неві і мав протяжність три тисячі кілометрів(!), встановили сучасні гідрологічні дослідження. Вони доводять, що Нева, якою треба було плисти проти течії, була непрохідною для тогочасних морських суден. Неможливим був й інший, на третину коротший варіант маршруту, який проходив по Західній Двіні, також складній для судноплавства, оскільки вимагав спорудження 150 км волоків. На північних відтинках обох маршрутів не виявлено ні залишків волоків, ні мережі поселень, необхідних для їх обслуговування. Дорога мала пролягати через малолюдні з невеликими поселеннями (4—5 жител) землі фінських племен, де не було достатньо провіанту для флотилії норманів, не було великих міст, багатих церков і монастирів, як у Західній Європі, які можна було б пограбувати. Очевидним є висновок, що у VIII—IX ст. практично неможливо було організувати по таких маршрутах похід з Волховського регіону в Чорне море. З огляду на це, дослідники стверджують, що скандинави вперше потрапили до нього й у Візантію тільки у другій половині IX ст. обхідним шляхом навколо Західної Європи через Атлантичний океан і Середземне море.

Отже, серед аргументів Ладозької версії можна погодитися лише з одним фактом: існуванням у давній Ладозі однієї з торговельних факторій норманів. Очевидно, що епоха вікінгів була універсальним періодом в історії середньовічної Європи, на початковому етапі якої, що тривав до середини IX ст., давні скандинави й на сході, й на заході континенту обмежувалися короткочасними морськими походами, під час яких грабували прибережні поселення (в основному церкви і монастирі), а у випадку небезпеки швидко відступали в море, за що їх називали морськими кочівниками. Згодом вони почали засновувати свої постійні торговельні факторії, однією з яких і стала Ладога.

На завершення теми про початки Русі кілька слів про походження назви «Русь», яке, стверджував М. Грушевський, є ахіллесовою п'ятою норманізму. На думку історика, версія норманістів, згідно з якою шведи у Східній Європі почали називати себе не власним іменем, а етнонімом «Русь», що нібито

походив від фінської назви місцевості у Швеції «Ruotsi», не викликає довіри. Вчений доводив, що вагомші аргументи, ніж скандинавська гіпотеза появи цієї назви, має південна або середньодніпровська версія її походження, на користь якої свідчить поширення коренів «рос», «рус» у етнонімах (росомони, роксолани) і гідронімах (Рось, Роставиця, Росава) Середнього Подніпров'я задовго до появи тут норманів. Сучасні дослідники стверджують, що спроби норманістів вивести назву «Русь» з фінської «Ruotsi» є не лише не бездоганими у фонетичному відношенні, а й курйозними, оскільки, як встановили дослідження ландшафтів, до XIII ст. шведи ще не освоїли узбережжя, яке фіни пізніше назвали «Ruotsi», більша частина його території була в той час морським дном.

Питання про походження назви «Русь», дискусії навколо якого точилися в основному у XVIII—XIX ст. і яким тривалий час підміняли проблему походження Руської держави, з позицій сучасних уявлень про процеси державотворення не є принциповим чи особливо важливим. Варто лише знати, що скандинавські джерела не згадують жодного племені і держави з такою назвою. Східну Європу скандинави називали Гардаріки (країна городищ) і лише один раз в ісландській «Сазі про Хальвдана Ейстейнссона» про події початку XI ст. вона названа Русоланд (країна русів). Уже сама назва заперечує можливість заснування її скандинавами (шведами чи датчанами). Значно важливішим, аніж походження терміна, є його значення, проте і під цим кутом зору середньодніпровська локалізація Русі не викликає жодних заперечень. Так, до XIII ст. літописці використовували назву «Русь» лише для географічного означення Середнього Подніпров'я: ні Новгород, ні Ростов, ні Суздаць у їхньому розумінні Руссю не були. Новітні спроби довести норманське походження назви «Русь», як і версія початкової Північної Русі, з якою вони пов'язані, переконливих аргументів не мають.

Отже, в першій половині IX ст. Руська держава таки існувала — про це свідчать численні повідомлення середньовічних зарубіжних авторів. Це означає, що вона, як свого часу припускав М. Грушевський, могла утворитися ще раніше — у VIII ст. Серед доказів на користь існування Руської держави, на нашу думку, особливо вагомою є інформація «Бертинської хроніки» про руське посольство у Візантію і в королівство франків, яке датується 838—839 рр. Політичним центром Руської держави від її появи на міжнародній політичній арені був Київ, а територіальним ядром — Середнє Подніпров'я.

Ольга ЩОДРА,
кандидат історичних наук,
доцент Львівського національного університету
імені І. Франка.

Нравится 32 G+

Всі статті рубрики **На головну**

Останнім часом у мережі інтернет почали з'являтися матеріали з посиланням на „Голос України“. Насправді наше видання до цієї псевдожурналістики не має жодного стосунку.

Отож прохання: перед тим, як сприймати все на віру, заходьте на сайт golos.com.ua і все ретельно перевіряйте!